

ABBASİ İDARESİ ALTINDA ERMENİLER VE ERMENİ İSYANLARI

Yrd. Doç. Dr. Oktay BOZAN
Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Bu makalede Abbasi Devletinin, Ermeniler'in yaşadığı bölge olan "Ermeniyeye" üzerindeki politikaları ve Ermeniler'in Abbasi idaresine karşı çıkardıkları isyanlar ele alınacaktır. Ermeniyeye bölgesi, Hz. Ömer döneminde itibaren İslâm idaresi altına girmeye başlamış, Hz. Osman ve Emeviler döneminde bölgede hâkimiyet tesis edilmeye çalışılmıştır. Abbasiler dönemine gelindiğinde Ermeniyeye bölgesinde ciddi huzursuzluklar meydana gelmiş ve Müslüman valilerin himayesinde olan mahalli Ermeni yöneticileri Abbasi idaresine karşı isyan etmiştir. Bu isyanların en etkili Halife Mütevekkil (847-861) döneminde meydana gelmiştir. Bu dönemde Ermeniyeye ve Azerbaycan bölgesine atanan Müslüman valiler bölgedeki hâkimiyeti sürdürmeye çalışmışlardır. Ancak gerek uzun yıllar boyunca bölgeyi ve Ermenileri himayesinde bulunduran Bizans İmparatorluğu'nun bölgede etkin olmaya başlaması ve gerekse isyanlar sırasında Müslüman valilerin tutumu üzerine X. yüzyılın ortalarından itibaren bölge Abbasi idaresinden çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Abbasiler, Ermeniler, Boğa el-Kebîr, Mütevekkil, Ebû Saîd Muhammed b. Yûsuf el-Mervezî

ABSTRACT

In this article, policies of Abbasid State in the region of "Ermeniyeye" where Armenians used to inhabit and Armenian revolts against to the Abbasid administration will be discussed. The region of "Ermeniyeye" had started to come under the rule of Islam since the period of the Caliph Umar and the region was tried to be dominated in the periods of Caliph Uthman and Umayyads. Within the period of Abbasids, some serious unrests occurred in Ermeniyeye and local Armenian managers under the auspices of Muslim governors rebelled against the Abbasid administration. The most effective of these rebellions occurred during the period of Caliph Mutawakkil (847-861). During this period, Muslim governors appointed to Armenia and Azerbaijan tried to sustain the dominance in the region. However, because of the Byzantine Empire, dominating the region and Armenians for many years, began to be influential in the region and because of Muslim governors' attitudes during the rebellions, the region got out of the hand of Abbasid administration in the Mid 10th-century.

Key Words: Abbasids, Armenians, Bugha el-Kabir, Mutawakkil, Abu Sa'id Muhammad b. Yusuf al- Marwazi

Ermenistan'a İlk Müslüman Akınları

Müslümanların Ermeniler'le ilk münasebetleri ve Ermeniler'in yaşadığı Er-

meniye¹ (İrminiye) bölgesine ilk akınları Halife Hz. Ömer dönemine rastlar². Hz. Ömer döneminde Suriye'nin fethi ve İranlar'ın bozguna uğraması üzerine İslâm orduları, Ermenistan üzerine sık sık akınlar yapmaya ve burayı da ele geçirmek için Bizanslılar'la çarpışmaya başladılar. Bu dönemde el-Cezîre bölgesinde fetih hareketlerinde bulunan Habîb b. Mesleme el-Fihri, Halife tarafından Ermeniye'ye gönderildi³.

Habîb b. Mesleme, Ağrı (Ararat) üzerinden İran Ermenileri'nin merkezi olan Dvin (Debil) şehri önlerine inerek, kaleyi muhasara altına aldı. Kale surlarının sağlamlığı ve tabii savunmasının güçlülüğüne güvenen halk, şiddetli bir mukavemet gösterdi. Bunun üzerine Müslümanlar, surların çevresini ateşe vererek sur muhafızlarını ve ard arda gerçekleştirmiş oldukları hücumlarla da diğer muhafız birliklerini etkisiz hale getirmiş oldular. İpten kurdukları merdivenlerle surlara tırmanan Müslümanlar, kale kapılarını açarak şehre girdiler. Habîb b. Mesleme komutasındaki İslâm ordusunun bu ilk Dvin muhasarası Zilkâde 18 (Kasım 639)'da başlamış ve yaklaşık bir yıl sürmüştür. Çetin bir muhasara geçirmiş olduğu anlaşılan Dvin, 5 Muharrem 19 (6 Ekim 640)'ta Müslümanların eline geçti. Ne var ki Dvin'in alınışı, keşif ağırlıklı bir fetih hareketiydi, cizye ile yetinilmiş ve İslâm birlikleri bir daha gelmek üzere geri dönmüşlerdi. Ancak bu askerî hareketler, daha sonra gerçekleştirilecek olan fetihlere zemin oluşturmaları bakımından önem arz ediyordu⁴.

Bu süreçte Müslümanlara karşı oluşturulan Bizans-Ermeni ordularının ittifakı, İslâm ordularının Ermeniye'ye ikinci akınlarını zaruri kıldı (642-643). Müslümanların, bölgede Procop ve Theodoros Rştuni komutasındaki ordulara karşı şiddetli savaşlarda buldukları anlaşılmaktadır⁵. Bizans İmparatoru II. Konstantin (641-668), bu savaşlarda büyük yararlılık gösteren Doğu Ermenileri Kralı

¹ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân* adlı eserinde Ermeniler'in yaşadığı bölgeyi dörde ayırmaktadır. Buna göre; es-Sisecan ile Erran şehirleri birinci İrminiye; Cürzan, ikinci irminiye; el-Büsürrecan, Debil, Si-ractayr ve Bağrevend, üçüncü İrminiye; Şimşat, Kalikala, Hılat, Erciş, Bacüneys ise dördüncü İrminiye'dir. Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, trc.: Mustafa Fayda, Ankara 2002, s. 278; Bazı kaynaklarda Armenia/Ermeniye adının İran dilinde "yukarı ülke" anlamına geldiği belirtilir. Ermeni adı en eski tarihsel belge olarak *Heredot Tarihi* ve *Darius Yazıtları*'nda geçmektedir. Ercan, Yavuz "Ermeniler ve Ermeni Sorunu", Yeni Türkiye (Ermeni Sorunu Özel Sayısı 1), XXVII, Ankara 2001, s. 36.

² Halife b. Hayyat, *Halife b. Hayyât Tarihi*, trc.: Abdulhalık Bakır, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2001, s. 94; Bournoutain, George A., *Ermeni Tarihi*, trc.: Ender Abadoğlu-Ohannes Kılıçdağı, Aras Yayınları, İstanbul 2011, s. 81; Redgate, Anne Elizabeth, *The Armenians*, Blackwell Publishers, USA 1998, s. 185; T. W. Greenwood, *Armenian Neighbours (600-1045)*, s. 341; [http://www.st-andrews.ac.uk/history/staff/timgreenwood/Cambridge%20History%20of%20the%20Byzantine%20Empire.%20Armenian%20Neighbours%20\(600-1045\)%20T.%20W.%20Greenwood-1.pdf](http://www.st-andrews.ac.uk/history/staff/timgreenwood/Cambridge%20History%20of%20the%20Byzantine%20Empire.%20Armenian%20Neighbours%20(600-1045)%20T.%20W.%20Greenwood-1.pdf) (erişim: 19.09.2013).

³ Streck, "Ermeniye", İA, İstanbul 1948, III, 317; Fock, J. W., "Habib b. Maslama" *The Encyclopaedia of Islam* (New Edition), Vol. III, Leiden 1971, s. 12; Lammans, H., "Habib", İA, İstanbul 1967, V, s. 9; Çubukçu, Asri, "Habib b. Mesleme", DİA, İstanbul 2010, XIV, 372-373; Yınanç, Mükrimin Halil, "Diyarbakır", İA, İstanbul 1963, III, 600

⁴ Sebeos, *Armenian History*, Translate: Robert Bedrosian, Sources of the Armenian, New York 1985, s. 52

⁵ Bazı Ermeni tarihçilerine göre, bir Arap ordusu 642'de bölgeye girmiş ve Ermenilerin hükümet merkezi olan Dvin (Debil)'i zapt etmiş ve sonra 35.000 esiri beraberinde götürmüştür. Ertesi yıl Azerbaycan taraflarından bölgeye gelen Araplar Ararat'ı tahrip ile Gürcistan'a kadar sokulmuşlar, bununla beraber Doğu Ermenileri Umum Komutanı Theodoros Rştuni'nin önünde uğradıkları önemli bir mağlubiyet üzerine geri çekilmeye mecbur kalmışlardır. Sebeos, *age*, s. 52; Streck, *agm*, s. 318.

Theodoros Rştuniye Patrik unvanını vererek, Ermeni orduları başkomutanlığına getirdi (643)⁶. Bu arada “Ermeniye” bölgesine yapılan asıl büyük fetih girişimi, Arap tarih ve coğrafyacılarının verdikleri malumata göre Hz. Osman’ın hilâfeti döneminde (645/646) meydana gelmiştir. Hz. Osman halife olunca, Suriye valisi Muaviye, Habîb b. Mesleme el Fihri’yi bölgenin fethi için görevlendirdi. Habîb b. Mesleme Şam fetihleri ve Rum savaşlarında önemli başarılar elde etmiş bir kişiydi⁷.

Bu dönemde Habîb b. Mesleme’nin bölgeye gönderilmesinin nedeni Ermeni ve Azerbaycan halklarının, Hz. Ömer dönemi fetihlerinden sonra Müslümanlarla olan antlaşmaları bozması ve İslâm hâkimiyetinden geri dönmesiydi. Şam karargâhına bağlı 6000 yahut 8000 bin kişilik ordunun başında görev mahalline hareket eden Habîb b. Mesleme, Ermeniye fetihlerine önce Bizans elindeki vilâyetlerden birinin merkezi olan Theodosiopolis⁸ (Erzurum) üzerine yürüdü ve kısa bir muhasaranın ardından, şehri ele geçirdi ve Bizans ordusunu ağır bir hezimete uğrattı. Ondandır Van Gölü istikametine döndü, Ahlat ve Mukus’un mahallî prenslerini itaat altına aldı. Bunun üzerine Habîb b. Mesleme, Dvin’i muhasaraya gitti ve şehir birkaç gün sonra teslim oldu⁹.

İslâm ordusuna karşı dayanamayacaklarını anlayan kale halkı eman dilemek zorunda kalmıştı. Bu isteği yerine getiren Habîb b. Mesleme, Dvin halkına bir de emannâme verdi. Buna göre; Dvin halkının canlarına, mallarına, mabetlerine, şehirlerine, şehir surlarına dokunulmayacak, cizye ve haraçlarını ödemeye devam ettikleri müddetçe de emânnâmedeki taahhütler yerine getirilecekti¹⁰. Ermeniye’nin Müslümanlar tarafından fethiyle, Ermeni toplumu için yeni bir dönem başlamış oldu. Bu dönem bölgede yaşayan diğer halklar gibi Ermeniler’in de refah yılları olmuştur. Ermeni halkına ve idarecilerine, daha önce Bizanslılar veyahut Sasaniler’den görmedikleri imtiyazlar tanındı¹¹.

İslâm ordusu komutanı Habîb b. Mesleme’nin Dvin halkına yazmış olduğu emân-nâmeden açıkça anlaşıldığı gibi, insanlara dinlerini yaşama hürriyeti bahşedilmiş, kiliselerine, havralarına yahut ateşgedelerine dokunulmayacağı, bilakis koruma altına alınacağı sözünü verilmişti. Bunun yanında Müslümanlar, Dvin’deki insanları ve bu şehri dış saldırılara karşı koruyacaklarını taahhüt

⁶ Sebeos, *age*, s. 57; Ghewond, *Armenian History*, Translate: Robert Bedrosian, Sources of The Armenian Tradition, Long Branch/New Jersey 2006, s. 11

⁷ Ya’kübî, Ahmed b. Ebi Ya’kub b. Cafer, *Târîhu’l-Ya’kübî*, Beyrut 1992, II, s. 168; Belâzurî, *Fütûh*, s. 282; Streck, *agm*, s. 318.

⁸ Erzurum’a Ermeniler Kalikale veya Karin demektir. Bu isim, İslâm idaresi öncesinde bölgeyi yöneten Ermeniyakos’un ölümü sonrası emir olan karısı Kali’nin bu şehri inşa etmesinden gelmekteydi. Bunun anlamı “Kali’nin ihsanı, hediyesi” demektir. Belâzurî, *Fütûh*, s. 282.

⁹ Belâzurî, *Fütûh*, s. 287; Streck, *agm*, s. 318; Abu’l Farac, Muaviye döneminde Habîb b. Mesleme’nin komutasında bölgeye akınlarda bulunan orduların halkı esir ettiğini, ellerine geçen erkekleri öldürdükleri ve köyleri yakıp geri döndüklerini ifade etmektedir. Abu’l-Farac (Bar Hebraeus), *Abu’l Farac Târîhi*, trc.: Ömer Rıza Doğrul, I, TTK, Ankara 1945, 188.

¹⁰ Belâzurî, *Fütûh* s. 287; Taberî, Ebû Câfer Muhammed, *Târîhu’l-Ümem ve ’l-Mülûk*, Beyrut 1987, V, 24; Streck, *agm*, s. 318; Bournoutain, *age*, s. 83.

¹¹ İpek, Ali, “Abbasiiler Dönemi Ermeni İsyanları” (750-886), <http://www.journals.istanbul.edu.tr/tr/index.php/tarih/article/view/16741/15928> (erişim: 04.08.2013).

etmişlerdi¹². Bu bakımdan Ermeniler bundan sonra Müslümanları, "*Bizanslılardan çok daha müsamahalı ve fethettikleri şehirlerin sâkinlerine dinlerini yaşama hürriyeti veriyorlar*" şeklinde tanımış ve bilmişlerdi¹³.

Bizans'ın Bölgeye Yeniden Hâkim Olma Mücadelesi

Dvin'in Müslümanların eline geçmesi Bizans'ı rahatsız etmişti. Çünkü Ermeniye, Bizans İmparatorluğu topraklarına doğudan gelebilecek saldırılara karşı bir kale görevini ifa ediyordu. Buranın elden çıkması, İmparatorluk toprakları bakımından tehlike arz ediyordu. Esasen Ermeniye hilâfet için de aynı önemi hâizdi. Buranın fethi, özellikle el-Cezîre bölgesi için bir istinat kalesi olarak güvenliğini sağlayacak, Müslümanların Anadolu'yu ele geçirmelerine de zemin hazırlamış olacaktı. Ermeniye ve Ermenilerden vaz geçmeyen Bizans İmparatoru II. Konstans (641-668), Müslümanlarla savaşmak üzere bir askerî birliği bu bölgeye sevketti. Ermeni orduları komutanı Theodoros Rştuni de hâlâ Bizans ittifakında bulunuyordu. Bizans ve Ermeni ordularının Müslümanlara karşı vermiş oldukları mücadeleler sonucu Ermeniye 647 yılında kısa bir süre de olsa Bizans hâkimiyetine girdi¹⁴.

Bir müddet sonra İmparator, Theodoros Rştuni'yi Ermeni askerlerinin kumandanı olarak tanıdı. Bunun üzerine bölgede yeniden Bizans hâkimiyeti tesis edildi. İslâm ordularına karşı mukavemet edemeyeceklerine karar veren Theodoros Rştuni'nin Müslümanlarla anlaşmaya varması (653), Bizanslıların işini zorlaştırdı. Bu anlaşmaya göre yöredeki bütün yerli prenslikleri kapsayan otonom bir yönetim tarzı öngörülüyordu¹⁵.

Buna göre genellikle Dvin'de oturan ve esas görevi iç ve dış düşmanlara karşı ülke güvenliğini sağlamak olan eyalet valisi (vosdigan), halife tarafından atanırdı. Bu amacını gerçekleştirmek üzere emri altında belirli bir askerî güç bulduran vali ayrıca vergilerin vaktinde ödenmesinden de sorumluydu. Valiler yönettikleri halkın iç işlerine karışmamaktaydı. Dâhilî idare birkaç yerli Ermeni beyi tarafından yönetilmekteydi¹⁶.

Müslümanların Ermeniler'e tanıdığı cazip haklar, onların İslâm hâkimiyetini kabule ve Bizans hâkimiyetini reddetmelerine yeterli bir neden oldu. Bu nedendir ki Ermeniler ilk olarak İmparator II. Konstans'ın himaye teklifini reddetmiş, ikinci olarak da II. Justinianus'un hâkimiyetini kabul etme hususundaki tehditvârî isteğini geri çevirmişlerdir. Bizans İmparatorunun vaatlerine güvenmeyen Ermeniler, "Sizin hâkimiyetinize kaç sefer boyun eğdik, ancak aşağılanmak ve hafife alınmaktan başka bir şeyle karşılaşmadık. Bizi şimdi anlaşmaya vardığımız Araplar'la kendi halimize bırakın. Çünkü onlar, bizi her türlü ihسانla ve haklarımıza riayetle donatıyorlar". Nitekim dönemin Ermeni tarihçisi Sebéos'a göre ilk fetihler sonrası bir müddet vergiden muaf tutulan Ermeniler,

¹² Belâzurî, *Fütûh*, s. 287.

¹³ Streck, *agm*, s. 318.

¹⁴ Greenwood, *age*, s. 341; Ghewond, *age*, s. 11; İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti Ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri" http://turkcleronline.net/turkler/makaleler/dvinde_musulman_ermenii_liskileri.htm, (erişim: 25.07.2013).

¹⁵ Ghewond, *age*, s. 11; Streck, *agm*, s. 318.

¹⁶ Streck, *agm*, s. 323; Bournoutian, *age*, s. 85.

daha sonra haraç ve cizye miktarlarında da serbest bırakılmışlardı. Halbuki Ermeniler daha önce Bizanslıların ağır vergi yükü altında zor günler geçirmişlerdi.

Theodoros Rştuni'nin Müslümanlarla anlaşmaya vardığını duyan II. Konstantin, özel bir çağrı ile Ermenileri himayesine almayı teklif ettiyse de, red cevabı aldı. Bu duruma kızan İmparator aynı yıl, 100.000 kişilik bir ordu ile Doğu Anadolu'ya geldi ve oradaki mahallî yöneticilerin çoğu onun tarafına geçti. İmparator büyük bir sıkıntıya uğramadan bütün bölgeyi yeniden hâkimiyeti altına aldı. Ancak adamlarından Mavriyanus'u (Maurianus) Ermeniyeye işleriyle görevlendiren İmparator, İstanbul'a dönmek zorunda kaldı. Bunun üzerine İslâm ordularından yardım alarak harekete geçen Theodoros Rştuni, bölgedeki Bizans varlığına son verdi. Theodoros Rştuni bu başarısından dolayı Müslümanlar tarafından Arran, Gürcistan ve Ermeniyeye idaresinin başına getirildi (654-658). Böylece bölgede İslâm hâkimiyetindeki idarî otorite sağlanmış oluyordu¹⁷.

Bizanslıların, kaybedilen vilâyetleri geri almak için, Maurianus kumandasındaki ordu ile giriştikleri sefer, tamamen neticesiz kaldı. 655'de Bizans Ermenileri'nin merkezi olan Karin (Kalikala) şehri de Müslümanların himayesine girdi. Fakat Müslümanların bölgedeki hâkimiyeti tam anlamıyla tesis edilemediğinden dolayı Karin şehri iki yıl sonra elden çıktı. Hz Ali ve Muâviye arasındaki dâhilî karışıklıklar ortaya çıkınca, bölgedeki askerî birliklerin çekilmesinin ardından bölge tekrar Bizanslılar'ın denetimi altına girdi. Muâviye b. Ebû Süfyan (660-661) idareyi tek elde topladıktan sonra, bölge ahalisini yeniden Arap metbuiyetini tanımağa ve vergi vermeğe davet etti. Ermeni yöneticileri bu talebe muhalefet etmediler. Böylece Emeviler'in başından itibaren bölgedeki İslâm hâkimiyeti tesis edilmiş oldu. Dvin merkez olmak üzere fethedilen bölgeler bir eyalet haline getirildi¹⁸.

Ermeni prensi Sempat'ın ölümünden sonra Bizanslıların, bunun yerine geçirdikleri vali, Müslümanların koyduğu vergiyi ağır bulduğu için imparatora tâbi oldu ve fakat Araplar tarafından pek çabuk itaat altına alındı. Muâviye, Ermenistan üzerine sefere hazırlanırken Ermeniler, Bizanslıların mezhep farkı yüzünden kendilerine karşı yaptıkları ağır muamelelere dayanamayarak kendisine müracaat ettiler ve tekrar Arap tabiiyetini kabul ettiler. Bizans İmparatoru Justinien, bizzat Ermenistan'a gelerek Ermenilere, Bizans idaresi altına girmelerini teklif etti. Buna Ermeniler; *"Bizanslılara ne vakit tâbi oldu isek en fena zamanlarımızda ancak manasız bir yardımdan başka bir şey görmedik. İtaatimiz birçok defalar hakaretlerle mükâfatlandırıldı. Size sadakat yemini etmek, kendimizi yokluk ve yıkılmaya bırakmaktır. Bizi, hakkımızda himayelerini iyi kullanan bugünkü sahiplerimize bırakınız"* diye cevap verdiler¹⁹.

Ermeniler, Velîd b. Abdülmelik'in hilâfet makamına geçmesiyle 86-97 (705-

¹⁷ Sebeos, *age*, s. 66; İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti Ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri" http://turkcleronline.net/turkler/makaleler/dvinde_musulman_ermenii_liskileri.htm, (erişim: 25.07.2013).

¹⁸ Ghewond, *age*, s. 11; Streck, *agm*, s. 318-319; Yazıcı, Nesimi, *Türk İslam Devletleri Tarihi*, Ankara 2011, s. 95.

¹⁹ Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s. 72.

715), Abdülmelik zamanında Müslümanlarla varılan anlaşmayı bozarak²⁰, Bizanslılar'ın Ermeniyeye müdahalesini talep ettiler²¹. 84 (704) yılında Emevi idaresine karşı yeniden isyan ettiler. Bu durumdan rahatsız olan Halife Velîd, Ermeni feodalitesini ortadan kaldırmak için hazırlıklara başladı. El-Cezîre valisi Muhammed b. Mervân bu isyanı şiddetle bastırdı. Bir yıl sonra Emeviler'e karşı oluşturulan Bizans-Ermeni müttefik orduları Muhammed b. Mervân komutasındaki Müslüman birlikleri karşısında yenilgiye uğradı ve Bizans ordusu Ermeniyeden süratle çekilmeye başladı²². Sonraki Emevi halifeleri döneminde uzun yıllar El-Cezîre, Azerbaycan ve Ermeniyeye valiliği yapan Muhammed b. Mervân döneminde özellikle Hazar Türkleri ile yapılan yoğun savaşlarda Ermenilerin yaşadığı topraklar savaş alanı oldu²³. Sık sık Ermeniyeye ve İslâm topraklarına giren Hazarlara karşı Ermeniler Müslümanlarla dayanışma içerisine girmiş ve onları desteklemiştir²⁴.

Abbasiler'in Bölgedeki Hâkimiyet Mücadelesi

Abbasi Halifesi Ebul-Abbas es-Seffah (749-754), iktidarı tamamen ele geçirdi. vilâyetlerdeki valileri değiştirmeye başlayıp Ermeniyeye ile Azerbaycan ve Cezîre valiliklerine de kardeşi Ebû Cafer el-Mansûr'u tayin etti²⁵. Halife Mansûr (754-775) döneminde ise Yezîd b. Üseyd b. es-Sülemi Ermenistan valisi olarak görev yaptı. Halife Mansûr devrinde bölgeye ve Kafkaslar'a yapılan akınlardan sonra yarım asırlık bir zaman Hazar cephesinde sükûnet hüküm sürdü. Ancak 774'te Abbasi idaresine karşı bir isyan meydana geldi. Bir Müslüman tahsildar öldürüldü. Bu isyanda özellikle Bizans'a yakınlığıyla bilinen Mamigonyanlar ile Ardziruniler etkin rol oynadı. Bizans İmparatorluğu bu isyanı destekledi. Ermeni nakhararları (Ermeni soyluları) Abbasiler'e karşı işbirliği yaparak bir ordu hazırladı. 775 yılında Pakrevant'ta yapılan savaşta Ermeniler ağır bir hezimete uğradı. Bu bozgun çoğu nakharar ailesi mensubunun hayatına mal oldu. Rışduni, Kınuni, Mamikonyan gibi Ermeni hanedanları ciddi anlamda güç kaybettiler²⁶. Hârûnürreşîd (786-809) zamanında da Ermeniyede bir takım karışıklıklar meydana geldi²⁷.

Hârûnürreşîd, Ermeniyedeki bu huzursuzluklara son vermek maksadıyla, 181 (797) yılında Saîd b. Selm b. Kuteybe el-Bahilî'yi Ermeniyeye valiliğine tayin etti. Fakat Ermeni reisleri Saîd'e karşı cephe almakta gecikmediler. Diğer taraf-

²⁰ Abdülmelik b. Mervan döneminde yapılan anlaşma ile ilgili ayrıntılı bilgi bkz. Gelovani, Nani, "Arab-Byzantine Relations under the Umayyad Caliphate and South Caucasus", *International Journal of Social Science and Humanity*, Vol. 3, No. 1, January 2013; Greenwood, age, s. 346.

²¹ Komisyon, "Emeviler Devleti", DGBİT, II, Red.: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1994, s. 375; Bu dönemde Bizans-Ermeni ittifakı oluşmasına rağmen Bizans İmparatorunun bazı Ermenileri Ermeniyeden iç bölgelere tehcir ettirdiği görülmektedir. Bu durum üzerine Araplar, bu Ermenileri Malatya'ya yerleştirdi. Böylece Malatya, "Arabistan Ermenilerinin sahası" haline geldi. Bu Ermeniler Arapların müttefikleri ve Bizans'ın ise düşmanı kesildi. Abu'l Farac, *Târîh*, I, 191.

²² Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 346; Ghewond, age, s. 11; Grousset, René, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, trc.: Sosi Dolanoğlu, İstanbul 2005, s. 312; Komisyon, II, 375.

²³ Belâzurî, *Fütûh*, s. 297; Komisyon, II, 422.

²⁴ Grousset, age, s. 303; Bournoutian, age, s. 85.

²⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, trc.: Mehmet Keskin, İstanbul, 1995, X, 95; Komisyon, III, s. 52.

²⁶ Ghewond, age, s. 20; Bournoutian, age, s. 86.

²⁷ Ghewond, age, s. 48; Komisyon, III, 95.

tan el-Bab²⁸ (Derbend) halkı da Saîd'e muhalefet etmeye başladı. Başlarında Necm b. Hâşim olduğu halde el Bab'daki Saîd'in amili üzerine saldırdılar. Bunun üzerine Saîd, Necm'i yakalayıp öldürünce, Necm'in oğlu Hazarlar'a sığınarak onları Saîd üzerine harekete geçirmeye muvaffak oldu²⁹.

H. 183 (799) yılında Hazar Hakanı, el-Bab'ı geçerek İslâm ülkesine girdi ve fazla bir mukavemetle karşılaşmaksızın Kura nehrine kadar ilerledi. Hazar kuvvetleri bu nehrin güneyine geçmemekle beraber geçtikleri köy ve kasabaları tahrip ederek kadın ve çocuklara varıncaya kadar herkesi öldürdüler veya esir aldılar. Hârûnürreşîd, Hazarlara karşı hiçbir varlık gösteremeyen Saîd b. Selm'i azlederek onun yerine daha önce bu bölgede valilik yapmış olan Yezîd b. Mezeyd'i tayin etti. Yeni vali, beraberinde Huzeyme b. Hazım olduğu halde, kuvvetli bir orduyla Ermeniyeye hareket etti. Hazarlar yetmiş gün kadar Ermeniyede kaldıktan sonra, muhtemelen bu sevkıyatı haber alarak geri çekildiler³⁰.

Emîn (809-813) ile Me'mûn (813-833) arasındaki iktidar mücadeleleri ve Emîn'in katli, bunu müteakip Hz. Ali evlâdından, Ali er-Rıza'nın Me'mûn tarafından veliaht gösterilmesi devlet içinde isyanların çıkmasına neden oldu. Irak umumi valisi Hasan b. Sehl ile Herseme b. A'yan arasındaki mücadele ve Herseme'nin öldürülmesi durumu daha da vahimleştirdi. Babasının öldürüldüğünü duyan ve evvelce Ermeniyeye valiliğine tayin edilmiş olan Hatim b. Herseme, Bar-da'a'dan Kısâl'a gelerek isyana hazırlanmaya başladı. Hatim bu sırada Ermeni reislerine (bitrik) ve Babek'e mektuplar yazarak onları isyana teşvik etti. Bu arada istediği zamanın geldiğini anlayan Babek 201 (816) yılında isyan etti³¹.

Yaklaşık olarak yirmi yıl devam eden Babek isyanı Ermeniyeye bölgesini de etkiledi. Ancak bölgedeki Ermeni yöneticiler Abbasilere karşı mücadele eden Babek'e destek olmadı. Nitekim başarısız olan Babek Ermeniyenin doğu kısımlarında hüküm sürmekte olan Ermeni bitriklerinden Sehl b. Sinbad'a sığındı. Afşin³² ile arasının bozulmasını istemeyen Sehl, Afşin'e haber göndererek Babek'in kendi yanında olduğunu bildirdi. Bunun üzerine Afşin'in gönderdiği küçük bir birlik bir av esnasında Babek'i yakaladı³³.

Ermeniyeye Bölgesinde Karışıklıkların Ortaya Çıkması

İslam hakimiyetine girmesinden sonra Ermeniyenin dâhilî idaresinde büyük bir değişiklik olmamıştı. Ermeniyeye bazen müstakil bir vilayet haline getiriliyor, bazen de diğer bir vilayete bağlanıyordu. Yukarıda da ifade edildiği gibi buraya tayin edilen Müslüman valiler, daha ziyade verginin zamanında toplanmasına ve devlete karşı girişilebilecek herhangi bir ayaklanma hareketinin tehlikeli bir

²⁸ Barthold, W., "Derbend", İA, İstanbul 1963, III, 532-539.

²⁹ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 431; Makdisî, el-Mutahhar b. Tâhir, *Kitâbü'l-Bed' ve't-Târîh*, Paris, 1919, VI, 101; Komisyon, III, 141; Demirci, Mustafa, "Abbasilere İle Hazarlar Arasındaki İlişkiler (VIII-IX)", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Konya 2011, Sayı: 5, s. 117.

³⁰ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 432; Makdisî, *el-Bed*, VI, 101; Komisyon, III, 52.

³¹ Komisyon, III, 180; Turan, Osman, "Babek", İA, İstanbul 1979, II, 170-174; Bournoutian, *age*, s. 88.

³² Ayrıntılı bilgi için bkz. Yıldız, Hakkı Dursun, "Afşin", DİA, İstanbul 1988, I, s. 441-442.

³³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't Târîh*, trc: Ahmet Ağırakça, Hikmet Neşriyat, İstanbul 1985, VI, 347; Azimli, Mehmet, *Abbasilere Dönemi Babek İsyanı*, Ankara 2004, s. 109; Komisyon, III, 209; Abu'l Farac, I, 225; Üçok, Bahriye, *İslam Tarihi Emeviler-Abbasilere*, Ankara 1968, s. 99.

hal almadan bastırılmasına memur edilmişlerdi. Dahili idare birkaç yerli Ermeni beyi tarafından yürütülüyordu. Bunlar İslâm hâkimiyetine rağmen eski nüfuzlarını devam ettiriyorlardı³⁴.

Mütevekkil'in halife olması üzerine, yeni halifenin tutumunu bilmeyen ve biraz da valilerin müsamahasından cesaret alan Ermeni reisleri, Abbasi idaresine karşı bir takım karışıklıklar çıkardılar³⁵. Bölgeye atanan bazı Abbasi valilerinin sert tutumlarının ve ağır vergilerin de bunda etkisi bulunmaktaydı³⁶. Bu dönemde Halifelik merkezinde meydana gelen bir takım taht kavgaları ve geniş imparatorluk coğrafyasında meydana gelen iç karışıklıklar da Ermeni prenslerinin bağımsızlık arzularını gerçekleştirmek için uygun bir ortam oluşturmuştu. Yeni halifenin bölgede kaybolan huzuru yeniden sağlayıp Ermeniler üzerinde devlet otoritesini kurması, onun öncelikli kaygılarından biriydi³⁷. Yörede önde gelen prensliklerden bir kısmı, aralarında güç birliği yaparak kendi bölgelerinde hâkimiyeti ele geçirmişlerdi³⁸.

Bu gelişmeler üzerine, Mütevekkil (847-861), 847 yılında Ebû Saîd Muhammed b. Yûsuf el-Mervezî'yi Ermeniyeye valisi tayin ederek ona karışıklıkları bastırma görevini verdi³⁹. Ebû Saîd, ilk iş olarak önde gelen prensliklerin karışıklıklardan yararlanarak ödememiş oldukları cizyenin ödenmesini istedi. Vaspuragan (Van) prensi Aşot Ardzıruni ve Taron (Muş) prensi Bagrat Bagratuni (Pakrad Pakraduni) 849 yılında haracı Ebû Saîd'e ancak askerî yaptırım sayesinde cizye ödediler. Ertesi yıl Ebû Saîd, hem vergilerin ödenmesi, hem de otoritenin sağlanıp sükûnetin yeniden sağlanması için, bölgenin Müslüman beylerinden Malazgirt emiri A'lâ Şahab'ı (A'lâ b. Ahmed) Vaspuragan'a gönderdi. Vergilerin tamamı alınıncaya kadar harekâtına devam emrini alan Şahab, Albak yöresine kadar gitti. Albak'tan dönen Şahab, Erciş yakınlarında Arcuc köyünde karargâhını kurdu⁴⁰.

Ebû Saîd'in sert tutumu ve bilhassa haracı toplamaya memur ettiği A'lâ b. Ahmed'in yaptığı zulümler Ermenileri harekete geçirdi⁴¹. Bu durumu Belâzurî şöyle ifade etmektedir: “ A'lâ b. Ahmed, Deyr'ul-Akdah diye bilinen Sisecan'daki manastırı işgal etti. Ermeniler, bu manastıra çok değer verirler ve oraya hediyeler sunarlardı. A'lâ, orada bulunan şeylerin hepsini aldı ve halkına zulmetti. Patrikler, bu hâdiseyi büyüttüler ve bu konuda mektuplaştılar. Birbirlerini Araplar'a karşı muhalefet ve mevcut anlaşmayı bozmaya davet ettiler. Ayrıca bu patrikler, Artan diye bilinen el-Hüveysiye kâfirlerini, Vali Yusuf'u öldürmeye teşvik ettiler”⁴².

³⁴ Streck, *agm*, s. 319.

³⁵ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 489; Komisyon, II, 236; Streck, *agm*, s. 319; Yıldız, Hakkı Dursun, *Türkler ve İslamiyet*, İstanbul 2000, s. 189.

³⁶ Yıldız, Hakkı Dursun, “Sacoğulları”, *DGBİT*, Ankara 1994, VI, s. 97; Bournoutian, *age*, s. 89.

³⁷ Laurent, J, L 'Arménie Entre Byzance Et L 'Islam Depuis La Conquête Arabe Jusqu'en 886, Paris, 1919, s.117.

³⁸ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 489.

³⁹ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 489; Laurent, *age*, s. 117; Greenwood, *age*, s. 349.

⁴⁰ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 489; Laurent, *age*, s. 118.

⁴¹ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 489; Belazuri, *age*, s. 302; Taberî, *Târîh*, V, 313; Grousset, *age*, s. 338-341; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, V, 288; İbn-i Kesir, *el-Bidâye*, X, 315; Yıldız, *Türkler ve İslamiyet*, s. 189.

⁴² Belâzurî, *Fütüh*, 302.

Kendi bölgesindeki operasyonlarından rahatsızlık duyan Vaspuragan prensi Aşot Ardızruni etraftan toplamış olduğu diğer küçük prenslerle birlikte Şahab'a ani bir baskın düzenledi. Şahab kaçarak Muradiye kalesine sığındı⁴³. Bu esnada Ebû Saîd bölgenin diğer bir Müslüman beyi olan Erzen emiri Musa b. Zürâre'yi Taron (Muş) prensi Bagrat'tan (Bugrat) haracı almakla görevlendirdi. Musa b. Zürâre'nin istediği haracı vermeye yanaşmayan Bagrat, akrabası Vaspuragan prensi Aşot'a elçiler göndererek işbirliği önerisinde bulundu. Aşot, Bagrat'ın önerisini kabul ederek vasalı bulunan küçük prensliklerin askerlerine de çağrı yaptı ve kendi birliklerine katılmalarını istedi. Kısa süre içerisinde Bagrat'ın ordusuna katılan birleşik Ermeni güçleri, Musa b. Zürâre'ye aynen Şahab'a yaptıkları gibi, ani bir baskında bulunarak, kuvvetlerini bozguna uğrattılar⁴⁴.

Taron (Muş) prensi Bagarat Bagratuni, Vaspuragan (Van) prensi Aşot Ardızruni ve diğer Ermeni beyleri birleşerek Ebû Saîd'i de mağlup ettiler⁴⁵. 236 (851) yılında Ebû Saîd askeri bir harekâttan dönerken aniden öldü⁴⁶. Bunun üzerine Mütevekkil, Ermeniyeye valiliğine babasının yerine oğlu Yûsuf b. Muhammed'i görevlendirdi. O da hemen bölgeye ulaşarak görevine başladı ve gerekli yerlere temsilciler gönderdi. Yûsuf b. Muhammed, çok sayıda askerle birlikte Musul üzerinden Hakkari'nin güneyindeki Küçük Albak'a ulaştı ve Büyük Zap suyu kenarında bulunan Adamakert şehrinde karargahını kurdu⁴⁷.

Ermeni prenslerine mektuplar göndererek kendi yanına gelmelerini ve ödenmeyen vergilerin getirilmesini istedi, bazıları bu çağrıya uydular⁴⁸. Yûsuf, Vaspuragan prensi Aşot Ardızruni'nin de yanına gelmesi için haber gönderdi. Fakat prens bu emre uymak yerine Van şehrinin kuzeyinde Karasu ırmağı ile Muradiye arasındaki bölgeye çekildi. Buradan annesi prenses Ripsime'yi değerli armağanlarla birlikte emir Yûsuf'a gönderdi ve annesi aracılığıyla ayrı bir barış antlaşması yaptı⁴⁹.

Bunun üzerine Yûsuf, Vaspuragan'dan ayrılarak Müslümanların elinde bulunan Ahlat'a hareket etti. Buradan "kumandanlar kumandanı"⁵⁰ denilen Muş prensi Bagrat Bagratuni'ye (Bagrat b. Aşot) yanına gelmesi için çağrıda bulundu. Komşusu ve müttefiki Aşot'un kendini kurtarmak için yaptığı antlaşma bir yandan onu korkuturken, diğer yandan emirin tutumu konusunda kendisini ümitlendirmişti. René Grousset, Yûsuf'un Bagrat'a son derece "dostane ve barışçı" bir üslûp kullanarak, ileride Bağdat'a dönmesi durumunda bölgenin yönetiminin kendisine bırakılacağını söylediğini belirtir. Bagrat Bagratuni eman dilemek⁵¹ üzere Ahlat'a ulaştı, Yûsuf onu yakalatıp zincirleterek Samerra'ya

⁴³ Ya'kübî, *Târîh*, II, 489; Laurent, *age*, s. 117; Grousset, *age*, s. 338.

⁴⁴ Laurent, *age*, s. 117; Grousset, *age*, s. 338.

⁴⁵ Ya'kübî, *Târîh*, II, 489; Taberî, *Târîh*, V, 313; Grousset, *age*, s. 338.

⁴⁶ Ya'kübî, *Târîh*, II, 489; Taberî, *Târîh*, V, 313; Muhammed el-Hudarı, *ed-Devletü'l-Abbasiye*, Beyrut 1995, s. 227.

⁴⁷ Taberî, *Târîh*, V, 313; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 528; Grousset, *age*, s. 339.

⁴⁸ Ya'kübî, *Târîh*, II, 489; el-Hudarı, *age*, s. 227.

⁴⁹ Grousset, *age*, s. 340; Laurent, *age*, s. 118; Bournoutian, *age*, s. 89.

⁵⁰ Taberî, *Târîh*, V, 313; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, VII, 56.

⁵¹ Ya'kübî, *Târîh*, II, 489; Taberî, *Târîh*, V, 313; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, VII, 56; Laurent, *age*, s. 118.

gönderdi⁵².

Vali Yûsuf b. Muhammed'in Öldürülmesi

Yûsuf b. Muhammed tarafından Ermeni reislerinin tutuklatılıp halifelik merkezi Samerra'ya gönderilmesinin ardından Ermeni prensleri Bagrat'ın yeğenin başkanlığında bir toplantı yaparak Bagrat b. Aşot'un intikamını almaya karar verdiler. Yeni valinin Bagrat'ın yönetim merkezi olan Muş ve çevresinde uygulamaya koyduğu katı kurallar⁵³, Ermeni prenslerinin kendi halklarını kolayca harekete geçirmesini sağladı. Yûsuf'u öldürmek üzere yemin edenlere Bagrat'ın damadı olan Erzen emiri Musa b. Zürâre de katıldı⁵⁴.

Ermeniler'in niyet ve plânları Sevâde b. Abdülhamid el-Heccafi tarafından Yûsuf'a bildirilerek Muş'ta durmaması kendisine söylendi. Haber Yûsuf'a ulaşınca adamları onu her zamanki yerinde durmaktan alıkoymaya çalışmışlar, fakat o bunu kabul etmemişti. Nihayet kış gelip her tarafı kar kaplayınca her yönden akın akın Yûsuf'un bulunduğu Muş'a (Taron) gelen Ermeniler şehri kuşattılar⁵⁵. O yıl görülmemiş ölçüde kar yağmış her yanı kapatmıştı. Şehri kuşatanların çoğunluğunu Muş'un güney dağlarından, yanlarından hiç eksik etmedikleri mızraklarıyla, kopup gelen vahşi dağlılar oluşturuyordu⁵⁶. Yûsuf onlara karşı koymasına rağmen kısa zamanda Müslüman garnizonundaki bütün savaşçılar öldürüldü. Yakınındaki bir kiliseye sığınan Yûsuf isyancıların sıkıştırması sonucu kilisenin kubbesine tırmandı, öldürülünceye kadar onlarla savaştı⁵⁷. Dağlılar onu izleyerek mızraklarını sırtına saplayıp vahşice öldürdüler⁵⁸.

Yûsuf ile birlikte savaşmayanlara gelince, onların elbiselerini tamamen çıkarıp çınlıplak olarak gezinmelerini istemişler, onlarda bu şekilde buz gibi soğukta çınlıplak yürümüşlerdi. Nihayet soğukların etkisinden bunların büyük bir ekseriyeti donmuş⁵⁹ ve birçoklarının da şiddetli soğuktan parmakları düşmüştü⁶⁰. Bu arada daha evvel Yusuf adamlarını gruplara ayırarak birçok şehirdeki Ermeni karargâhları üzerine göndermişti. Bu her bir grup üzerine vardıkları Ermeni kumandanlarını öldürdüler⁶¹. Ramazan ayı esnasında meydana gelen bu olayların ardından bölgede huzursuzluklar daha da arttı⁶².

Boğa el-Kebîr'in Ermeniye Seferi

Vali Yûsuf b. Muhammed'in ve beraberindekilerin feci bir şekilde öldürül-

⁵² Ya'kübi, *Târîh*, II, 489; Taberî, *Târîh*, V, 313; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, VII, 56; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 528; el-Hudârî, *age*, s. 227; Mahmûd Şâkîr, *Hiz. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi*, trc: Ferit Aydın, İstanbul 1993, IV, 197; Grousset, *age*, s. 340; Bournoutian, *age*, s. 89; Yıldız, *Türkler ve İslamiyet*, s. 190

⁵³ Abu'l Farac, *Târîh*, I, s. 232; Grousset, *age*, s. 341.

⁵⁴ Taberî, *Târîh*, V, 313; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, VII, 56.

⁵⁵ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, VII, 56; el-Hudârî, *age*, s. 227.

⁵⁶ Valinin ölümünü tertip eden vahşi dağlıların yaşadıkları bölge İslam Tarihçilerince "Huyit" (Taberî, *Târîh*, V, 313) veya "Huveysiyye" (Belâzurî, *Fütûh*, 303); batılı Tarihçilerce "Khoith" diye adlandırılmaktadır. (Grousset, *age*, s. 340).

⁵⁷ Abu'l Farac, *Târîh*, I, 232; Şâkîr, IV, 198.

⁵⁸ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, VII, 56; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 528; Grousset, *age*, s. 358; Taberî, *Târîh*, V, 313; Şâkîr, IV, 198; Bournoutian, *age*, s. 86.

⁵⁹ Abu'l Farac, *Târîh*, I, 232; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 528.

⁶⁰ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, VII, 56; Taberî, *Târîh*, V, 313.

⁶¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VII, 56.

⁶² Ya'kübi, *Târîh*, II, 489; Abu'l Farac, *Târîh*, I, 232.

mesini haber alan Halife Mütevekkil 237 (851) yılı ortalarında, bölgede daha ciddi tedbirlerin alınması gerektiğine karar verdi⁶³. Bunun için bundan önce birçok ayaklanmayı büyük bir başarıyla bastıran Türk komutan Boğa el-Kebîr⁶⁴ idaresindeki büyük bir orduyu⁶⁵ Samerra'dan bölgeye gönderdi⁶⁶. Bölgeye hareket eden Boğa'nın ilk hedefi, Ermeni reisleri ile birlikte hareket eden ve Vali Yûsuf'un öldürülmesine katılan Erzen ve Bitlis hâkimi Musa b. Zûrâre'yi tecrit etmektir⁶⁷.

Bu nedenle Musul ve el-Cezîre üzerinden Ahlat'a giderken önce yol üzerinde bulunan Musa b. Zurare'nin bulunduğu Erzen şehrine uğradı. Orada Musa'nın kardeşleri İsmail, Süleyman, Ahmed, İsa, Muhammed ve Harun bulunuyordu. Erzen emiri Musa b. Zûrâre yukarıda belirtildiği gibi halifenin temsilcilerine sırt çevirip isyancılarla iş birliği yapmakta hiç tereddüt etmemişti. Bagrat'ın damadı olduğu için onun toprakları üzerinde hak sahibi olduğunu sanıyordu. Bütün bu suçlarını hatırlayarak Boğa'dan eman dilemek istemiş; fakat derhal zincire vurularak hilâfet merkezine gönderilmişti⁶⁸.

Boğa el-Kebîr, Erzen'den sonra kuzeye doğru ilerleyerek karargâhını Van Gölü'nün kuzeybatısındaki Ahlat şehrinde kurdu. Burası uzun zamandan beri hem Müslüman kimliğiyle hem de merkezî konumuyla dikkat çekici stratejik bir üss idi. Boğa el-Kebîr, önce Bagrat Bagratuni'nin oğulları prens Aşot ve Davit'i yakalamak için Taron bölgesine doğru hareket etti. Daha sonra Yûsuf'un kanını dökerek acımasız bir şekilde Müslümanları soğuk karlar üzerinde gezdirip, işkence eden Huyit ve Sason yöresi Ermenilerden 30.000 kadarını kılıçtan geçirdi, diğer bir kısmını ise esir olarak Ahlat'a döndü⁶⁹.

Bir süre sonra Boğa, merkezi Malazgirt olan Apahunik taraflarına akınlarda bulunurken; komutanlarından Zirek, Tatvan üzerinden Van Gölü'nün güney taraflarına akınlarını sürdürdü. Buradaki isyancıların bir bölümü Bahçesaray taraflarındaki sarp vadilere kaçtılar. Ancak Zirek onların peşini bırakmadı. Kuşkusuz bu derin vadiler ve dar geçitler içinden geçerken beklenmedik saldırılara uğruyorlardı. Ermeni Tarihçileri cılız sapanlarıyla, tek sıra halinde dar geçitlerde ilerlemekte olan Zirek'in askerlerinin, nasıl çobanların ilkel sapanları ile bombardımana tutulduğunu anlatırlar⁷⁰. Boğa el-Kebîr, bundan sonra isyanın elebaşlarından olan Vasपुरagan prensi Aşot b. Hamza Ardziruni üzerine yürüdü.

⁶³ Komisyon, III, 237.

⁶⁴ Gürbüz, Osman, "Boğa el Kebir'in Ermeniyeye Seferi", <http://e-dergi.atauni.edu.tr/index.php/taed/article/viewArticle/1433> (erişim: 25.07.2013).

⁶⁵ René Grousset (age, s. 341); Ermeni müelliflerine dayanarak ordunun mevcudunu çok mübalâğalı şekilde 200 000 bin kişi olarak göstermektedir. İslâm kaynakları, kesin bir rakam vermemekle beraber ordu mevcudunun kalabalık olduğunu belirtmektedirler.

⁶⁶ Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsiler Devrinde Türk Kumandanlar, Boğa el-Kebîr el-Türkî", *Türk Kültürü Araştırmaları*, II, Ankara 1965, s. 196; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 528.

⁶⁷ Belâzurî, *Fütûh*, 303; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 489; Taberî, *Târîh*, V, 313; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, VII, 56; el-Hudârî, age, s. 227.

⁶⁸ Belâzurî, *Fütûh*, 303; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 489; Taberî, *Târîh*, V, 313; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, VII, 57; el-Hudârî, age, s. 227; Grousset, age, s. 345; Yinanç, *agm*, s. 607; Yıldız, *Türkler ve İslamiyet*, s. 190.

⁶⁹ Taberî, *Târîh*, V, 313; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, VII, 57; Abu'l Farac, *Târîh*, I, 232; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 528; el-Hudârî, age, s. 227; Yıldız, *Türkler ve İslamiyet*, s. 190.

⁷⁰ Grousset, age, s. 345.

Vaspuragan prensi Aşot, civar bölgelerin Ermeni reislerinin kendisini destekleyeceğine inanarak Boğa'ya karşı mücadeleye girişti ise de, daha başlangıçta umduğunu bulamadı ve bağluları ile birlikte Albak yöresinde ele geçirilemez sarp bir kaleye sığındı. Aşot'un bulunduğu kale bizzat Boğa tarafından kuşatıldı⁷¹.

Kalenin sağlamlığına güvenen Aşot kendisinden emindi. Fakat Boğa'nın ısrarlı kuşatması karşısında çaresiz kalan Aşot'un vasalı olan iki yardımcısı Muşel Vehvuni ve Vaban Truni, gizlice Türk emire mektup yazarak onlara eman verildiği takdirde metbuluğunu tanıyacıklarını bildirip, kendilerine topraklarında oturma izni verilmesine karşılık Aşot'u teslim edeceklerini belirttiler. Kuşatmadan kurtulamayacağını anlayan Aşot, yardımcılarında beliren çözülmeyi fark edince durumunun vehametini anladı ve hemen Boğa'ya giderek teslim oldu. Oğlu, kardeşleri ve diğer aile bireyleri ile birlikte Samerra'ya gönderilen Aşot, bir süre sonra orada idam edildi⁷².

Aşot Ardziruni'nin yakalanmasından sonra Boğa, aynı bölgede bir başka kaleye sığınmış olan Aşot'un kardeşi Gurgen Ardziruni'nin peşine 1500 kişilik bir askerî birlik gönderdi. Kardeşi Aşot'a Samerra'ya gönderilmeden önce öldürülmeyip eman verilmesi onu ümitlendirmişti. Daha önce kendisinden söz edilen annesi prenses Ripsime'yi Boğa'nın karargâhına gönderdi. Umduğunu bulamayan Gurgen bu görüşmeler yoluyla kendisinin ele geçirilmek istendiğini anlayınca Zav ırmağı kenarında sıkıştırıldı ve çarpışmaya girdi. Üzerine gönderilen birliğe ümitsizliğin vermiş olduğu cesaretle saldıran Gurgen, Boğa'nın askerlerine önemli ölçüde zayıf verdirerek bölgeden uzaklaştı. Fakat Boğa onun peşini bırakmayarak yakalanması için başka bir plânı uygulamaya koydu. Kendisine vadelen Vaspuragan prensliğinin çekiciliğinden kurtulamayan Gurgen hemen Boğa'nın huzuruna çıkarak onun elinden Vaspuragan tacını giydi. "Boğa, ona hilâtlar giydirdi, kılıcını kuşattırdı ve onu cins bir katıra bindirdi. Önünde ve arkasında son derece süslenmiş zırhlı atlar kendisine eşlik ediyordu. Borazan sesleri ve davul gûmbürtüleri arasında, eli baltalı ve değnekli görevliler halk yığınlarını uzaklaştırmaya çalışırken, bir münadi kardeşi Aşot'un yerine Gurgen'nin prensliğini ilân etti⁷³".

Buna rağmen bir süre sonra Boğa, Gürgen'i yakalatarak Samerra'da idam edilen kardeşi Aşot'un yanına gönderdi. Gurgen'in diğer kardeşi Grigor Ardziruni Abhazy'a kaçarken Ardziruni kolundan Gurgen Ebubelc ise yakın akrabası olan Bagrevan prensi Kurdik Mamikyon'un yanına çekildi. Daha sonra Emir Boğa'nın bu taraflara yöneldiği haberini alan Ebubelc'in oğlu, Bizans arazisi ile sınırlı olan daha güvenli İspir prensliğine sığındı. 237 (851) yılı boyunca Van, Muş, Malazgirt yöresindeki Ermeni beylerinin isyanlarını bastırmakla uğraşan Emir Boğa, 852 yılı kışını geçirmek üzere Dvin'e gitti, burada huzursuzluk çıkarıcıları

⁷¹ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 489; Taberî, *Târîh*, V, s. 313; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, VII, 57; Abu'l Farac, *Târîh*, I, 232; Grousset, *age*, s. 342.

⁷² Ya'kûbî, *Târîh*, II, 489; Taberî, *Târîh*, V, 313; Grousset, *age*, s. 343; Komisyon, III, 237; Yıldız, *Türkler ve İslamiyet*, s. 190.

⁷³ Grousset, *age*, s. 344; Laurent, *age*, s. 121.

sorgulayıp yargıladı⁷⁴.

Bu arada yeniden akınlara başlamak üzere hazırlıklarını tamamladı. Emir Boğa, Duvın'de kaldığı süre içerisinde Şırak (Arpaçay) ve Kağızman deresi yörelerinin beyi olan Sembat Ablabas'ı ziyaret etti. Sembat, daha önce Abbasi valileriyle bağlılık sözleşmesi yapmış ve daima bu yemine bağlı kalmıştı. Sembat Ablabas'ın bu tutumundan dolayı Ermeni tarihçileri onun hakkında farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bir kısmı onun Boğa ile işbirliği yapan bir hain, diğer kısmı ise, Ermenileri büsbütün yok olmaktan koruyan ve kurtarabildiğini kurtararak fırtınayı atlatmayı becerebilen politik zekâsını övmüşlerdir⁷⁵.

Vasपुरagan bölgesinde sükûneti temin ederek kuzeye doğru harekete devam eden Boğa, bir ay Dvin şehrinde kaldıktan sonra 10 Rebiülevvel 238'de (30 Ağustos 852) önce Zirek et-Türkî'yi Tiflis'e gönderip, arkasından da kendisi bölgeye hareket etti⁷⁶. Zirek et-Türkî, Tiflis ve Suğdubil şehirlerini ikiye bölen el-Kur (Kurra) nehrini aşarak Tiflis meydanında konakladı. Diğer taraftan Boğa, Ebû'l-Abbas el-Varisî en-Nasranî'yi Ermeniyeye hallıkına gönderip orada bulunan bütün Arapları ve Acemleri toplayıp Tiflis'e gelmesini istemiş ve "Bab el-Marfas" denilen yere gelmişlerdi. Bu sırada Ermenilerin idarecisi olan İshâk b. İsmail, yirmi yıldan beri Tiflis valisi olarak bulunuyordu⁷⁷.

İshâk b. İsmail, daha önce iç karışıklıklardan istifade ile halifenin emirlerini dinlemediği gibi, Ermeni reislerini de isyana teşvik etmiş ve desteklemişti. Zirek, doğu, Boğa ise batı yönünden Tiflis'i muhasaraya başladılar. İshâk, önce Zirek üzerine bir çıkış hareketine teşebbüs ettiyse de başarı kazanamadı. Bu arada Abbasi askerleri şehre yangın çıkaran maddeler (neft) atmak suretiyle İshâk'ın savunma birliklerinin paniğe kapılmasını sağladılar. Başkomutan Boğa'nın kuvvetleri bundan faydalanarak şehre girdiler. İshâk b. İsmail bu çarpışmalar esnasında esir alınarak idam edildi⁷⁸. Bu sırada Tiflis'in binalarının çoğunun, çam ağacından yapılmış ahşap binalar olması nedeniyle meydana gelen yangında şehrin birçok yerinin yandığı, ayrıca 50.000 kadar insanın ateşte yanarak can verdiği, ancak bundan iki gün sonra yangının söndürülebildiği, şehre giren Boğa'nın askerlerinin ise hayatta kalanları esir aldığı, mallarını ve davalarını yağmaladığı anlaşılmaktadır⁷⁹.

Tiflis'in ele geçirilmesinden sonra Boğa, bir kısım birliklerini, İslâm tarihçilerinin "Sannariye" dedikleri vahşi Hıristiyan dağlılarına boyun eğdirmek için kuzeye gönderdi. Gün boyu devam eden saldırılar dağlılar tarafından püskürtüldü⁸⁰. Sık ağaçlıklarla kaplı sarp dağlar üzerindeki erişilmez kaleleri direnişçile-

⁷⁴ Grousset, *age*, s. 344.

⁷⁵ Grousset, *age*, 345.

⁷⁶ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, VII, 57; el-Hudârî, *age*, s. 227.

⁷⁷ Makdisî, *el-Bed*, VI, 121; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, VII, s. 63; Minorsky, V., "Caucasia Hstory of Mayyafariqin Minorsky", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 13, No: 1 (1949), s.27-35; Yıldız, *Türkler ve İslamiyet*, s. 190.

⁷⁸ Belâzurî, *Fütûh*, 303; Ya'kübî, *Târîh*, II, 489; Taberî, *Târîh*, V, 316; Makdisî, *el-Bed*, VI, 121; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, çev: D. Ahsen Batur, İstanbul 2009; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, VII, 63; Grousset, *age*, s. 343; Şâkir, IV, 198; el-Hudârî, *age*, s. 227.

⁷⁹ Makdisî, *el-Bed*, VI, 121; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, VII, 63; İbn Kesir, *el-Bidâye*, X, 528; el-Hudârî *age*, s. 227; Komisyon, c. III, s. 238.

⁸⁰ Ya'kübî, *Târîh*, II, 489.

rin işini kolaylaştırıyordu. Emir Boğa'nın kendisi ise Beylekan taraflarında Haçen veya Artsakh (Karabağ) prensi Ebû Musa İsa b. Yûsuf üzerine yürüdü. Grousset, onun görünüşte Arap olan ismine rağmen, "gerçekte mükemmel bir nakharar (yönetici) ve hudutları içerisindeki Hıristiyanlığın savunucusu" olduğunu vurgular⁸¹. Karargâhını Berde'a'da kuran emir, Ebû Musa'nın kendisine boyun eğmesi yönünde haber ulaştırmış; fakat o direnmeye karar vermişti. Bir süre dağlarda savunmalarını sürdüren ve bir Ermeni hanedanı olan Agahunililer, Ebû Musa'nın yanında bulunan Şırak ve Kağızman prensi Sembat Ablabes'in Boğa'nın tarafına geçip ona güvenini sunmasıyla cesaretlerini tamamen kaybettiler. Bir süre sonra Ebû Musa, kendisine eman verilmesi üzerine Boğa'nın karargâhına geldi. Oradan oğluyla birlikte Samerra'ya gönderildi. Kısa bir süre sonra Boğa, Ebû Musa'nın babası, Büyük İşkhan (emir) Adarnase'yi de esir aldı⁸².

Emir Boğa, bir başka askerî birliği ise Zirek et-Türkî komutasında Tiflis ve Berde'a arasında yer alan Ermeni Sıyuni Prensiğinin idaresinde bulunan Harzaman kalesi üzerine gönderdi⁸³. Vasak ve Aşot adlı iki kardeş tarafından yönetilen bu yöre halkı, Zirek'in haberini alınca korunaklı Balh kalesine sığındılar. Fakat Prensleri Vasak burada durmayarak Godayk'a kaçtı. Daha sonra da peşini bırakmayan Arap öncülerine karşı koyarak Gökçe Gölü'nün doğu kıyısındaki Gardman ⁸⁴ eyaletine sığındı. Bu eyaletin beyi, İşkhan Gıdric, kendi akıbetinden korkarak Vasak'ı zincirleterek Boğa'ya teslim etti. Bu arada Vasak'ın kardeşi Aşod'u da Arap orduları ele geçirdi. Bir süre sonra Boğa, Gardman'a girerek Vasak'ın kendisine teslim edilmesini sağlayan Gıdric'i de esir aldı⁸⁵. Boğa, Tiflis ve Berde'a çevresinde düzeni yeniden sağlayınca Kurra nehri üzerinde bulunan Şemkur şehrini imar ederek Hazar ülkesinden kendisine sığınan bir zümreyi oraya yerleştirdi. Ayrıca Berze'a tüccarlarının bir kısmını da oraya nakletti ve şehre Mütevekkiliye adını verdi⁸⁶.

Tiflis'in alınmasından sonra harekete devam eden Boğa, civarda bulunan Ermeni bitrikleri de itaat altına almak ve herhangi bir isyan hareketine katılmalarını önlemek gayesiyle maiyetindeki komutanları muhtelif kale ve şehirler üzerine gönderdi. Böylece bütün Ermeniy'e'deki mukavemet tam manasıyla kırılmış oldu. Boğa, dört sene kadar bu bölgede kaldı ve 241 (855-856) yılında Samerra'ya döndü⁸⁷.

Mütevekkil, Bizanslılar ile savaşmak ve onlar tarafından hazırlanan yeni isyanları önlemek için, Ermenilere karşı askerî politikasını devam ettirdi. Ancak bir süre sonra esir Ermeni reislerini (nakharar) serbest bıraktı. 248 (862)'de Ermeniy'e valisi olan meşhur Ali b. Yahya el-Ermeni, Ermenilerin isyanlarına ma-

⁸¹ Grousset, *age*, s. 346.

⁸² Laurent, *age*, s. 121; Grousset, *age*, s. 346.

⁸³ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, VII, s.64.

⁸⁴ Taberî, *Târîh*, V, 316; Laurent, *age*, s. 121.

⁸⁵ Grousset, *age*, s. 347.

⁸⁶ Belâzurî, *Fütûh*, 291.

⁸⁷ Belâzurî, *Fütûh*, 303; Taberî, *Târîh*, V, 316; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, VII, 68; İbn Kesir, *el-Bidâye*, X, 528; Grousset, *age*, s.348; Bournoutian, *age*, s. 94; Yinanç, *agm*, s. 607; Yıldız, *Türkler ve İslamiyet*, s. 190.

ni olmak ve onların Bizans imparatorluğuna yönelik temayüllerini önlemeye çalıştı. Halife el-Müsta'in'in (862-866) emriyle, Ermeni hanedanları içinde en asil ve nüfuz sahibi olan ve aynı zamanda daima Müslümanlara taraftarlık etmiş olan ve hizmetlerde bulunmuş olan Bagrat sülalesinden I. Aşot b. Simbat'ı bütün Ermeni naharar ve İşkhanlarının (emir) başı tayin etti ve ona hil'at giydirdi (862)⁸⁸.

Bu durumu Ermeni tarihçi Hovhannes Gatoğigos “ *Ona çok sayıda şeref giysisi giydirdi ve hakikaten kayda değer bir debdebeyle davrandı. Ermeniler bundan çok memnun oldular, çünkü bu payeler kraliyet şanına yaraşır olanlara benziyordu. Böylece Aşod şerefli bir mevkie yükseltildi ve hükümranlığı bütün Ermenistan'ın üstünde tutuldu*” diyerek memnuniyetini dile getirir⁸⁹.

Halife Müsta'in'in emriyle atanan Aşot b. Sembad, emirliği döneminde bütün tebasının ve reislerin muhabbetini kazandı. Halife Mu'temid Billah'dan döneminde idaresinden memnun olan Ermeni reisleri başlarında ruhani reis Ke-vork'un ricası ve aynı zamanda Ermeniyeye valisi olan İsa b. eş-Şeyh eş-Şeybanî'nin tavsiyesi ile Halife Mu'temid'den 269 (882) Aşot'a krallık verilmesini rica ettiler. Halife ona kral unvanını tevcih etti⁹⁰. Bağdat'tan tac ve hil'at gönderdi. Vali Emir İsa, 885 yılında onun namına Ani Kalesi'ne gelerek kendisine taç giydirdi. Buna göre, Aşot ülkesini dilediği gibi idare ediyordu. Mahalli yöneticiler onun saltanatı döneminde müstakil bir mevki elde ettiler⁹¹.

Bir süre sonra Aşot'un krallığı ülkede ihtiraslar, kıskançlıklar uyandırdı. Damadı Kirkor Ardzurini isyan ederek Hoy ve Zaravant (Selmas)'ı aldı ancak yakalanarak öldürüldü. Ermeniyeye'de iç çarpışmalar başladı. Aşot'un ölümünden sonra büyük oğlu Sempad (890-914), Gürcistan kralı Adernese tarafından kral yapıldı⁹². Bu durum Halife Mu'temid Billâh (870-892) tarafından da tanındı. Bu sırada Azerbaycan valisi ve aynı zamanda Sâcoğulları'nın önemli bir lideri olan Muhammed el-Afşin, kendisine krallık tacı, at ve kaftan gönderdi. Sempad, kısa süre içerisinde vaktiyle babasına boyun eğmiş olan bütün toprakları kontrol altına aldı. Bir süre sonra içeride birliği tesis eden Sempad, Afşin'i tamamen bölgeden çıkarmak amacıyla Bizans imparatorluğu ile yakınlaşmaya çalıştı. Sempad'ın bu girişimi Bizans imparatoru VI. Leon (886-912) memnuniyetle kabul etti. Çok önemli hediyeler gönderen Leon, mektubunda ona “Sevgili oğlum” diye selenmiş ve ittifak dostluğuna teminat vermiştir⁹³.

Sâcîlerin Ermeniyeye Hâkim Olma Mücadelesi

Sempad'ın, Ermenistan ve Azerbaycan bölgesinin genel valisi olan Afşin'den habersiz olarak Bizans imparatoru VI. Leon ittifak içerisine girmesi ve bir takım antlaşmalar yapması ilişkilerin gerginleşmesine neden oldu. Bu sıra-

⁸⁸ Yıldız, Hakkı Dursun, “Sacoğulları”, *DGBİT*, Ankara 1994, VI, 97; Yazıcı, *age*, s. 95.

⁸⁹ Grousset, *age*, s. 353; Streck, *agm*, s. 319.

⁹⁰ Bournoutian, *age*, s. 94.

⁹¹ Yıldız, VI, 97; Uras, *age*, s. 74; Streck, *agm*, s. 319; Yazıcı, *age*, s. 95.

⁹² Grousset, *age*, s. 376.

⁹³ Yıldız, VI, 97; Grousset, *age*, s. 378; Uras, *age*, s. 74; İpek, Ali, “Sacoğulları”, *DİA*, İstanbul, 2008, XXXV, 364; Huart, Cl., “ *Saciler*”, *İA*, İstanbul, 1966, X, s. 16-17; Yazıcı, *age*, s. 96; Greenwood, *age*, s. 353.

da Emir Afşin, Abbasi hilâfetinin zayıflamasını fırsat bilip, Azerbaycan valiliğinde neredeyse özerk bir prenslik kurmaya hazırlanıyordu. Ama Sempad'ın yeni siyasetiyle Ermenistan krallığının güçlenmesi onu gölgeliyordu⁹⁴. İlişkilerin gerginleşmesi üzerine Sempad, 30. 000 kişilik bir ordu ile Azerbaycan sınırına dayandı. İki ordu burada karşı karşıya geldi, ancak barış sağlanarak savaş önlenildi. Bu olaydan sonra bölgedeki Müslüman merkezlerine saldırı başlatan Sempad, Dvin üzerine yürüyüp şehri ele geçirdi 281 (894)⁹⁵. Daha sonra Müslüman yerleşim merkezlerine geniş çaplı saldırılar düzenleyen Ermeni orduları kuzeyde Kafkas dağlarına, doğuda Azerbaycan sınırına kadar yayıldı⁹⁶.

Muhammed el-Afşin, Azerbaycan ve Ermeniy'e de on bir yıl süren yarı bağımsız bir valilikten sonra 288 (901) yılında hayatını kaybetti. Afşin'in kardeşi ve halefi Ebu'l Kâsım Yûsuf (901-927) zamanında Ermenilerle mücadele daha da şiddetlendi. Emîr Yûsuf'un gittikçe güçlü bir prenslik kurması ve Ermeniler için korkutucu bir hasım olması üzerine Sempad, Emir Yusuf'u devre dışı bırakarak, kendisinin doğrudan Bağdat halifesi Müktefi'nin (902-908) vasalı olduğunu kabul ederek tehlikeyi savuşturmaya çalıştı. Gittikçe güçlenen ve merkezden bağımsız hareket eden Sâcîlere karşı, Sempad'ın böyle bir bağlılık bildirmesi Bağdat sarayını memnun etti. Hatta ona krallık tacı, hil'at, kıymetli taşlarla süslü altın kemer, murassa kılıç ve atlar gönderildi⁹⁷.

Emîr Yûsuf, her şeyden evvel I. Aşot zamanından beri Bagratuniler'den sonra en kudretli mevkii elde eden ve onlara karşı hâkimiyet mücadelesi veren Ardzrunileri kendi tarafına çekmeye çalıştı. Hatta 909'da bu hanedanın reisi olan Vaspuragan prensi Gagik'e krallık tevcih etti. Böylece Ermeniler arasında Kuzeyde Bagratuni, güneyde ise Ardzruni krallıkları ortaya çıkmış oluyordu⁹⁸. Halife Müktefi'yi arkasına alan Sempad, Emir Yûsuf'un üzerine yürümeye karar verdi. Bu durum üzerine Yûsuf, Sempad'a gözdağı vermek amacıyla yıllık vergilerini gecikmiş olanlarıyla birlikte hemen ödemesini istedi. Durum aleyhine olduğunu farkederek Sempad'ın bu vergileri ödemeye kalkışması ülkede büyük kargaşaya ve sıkıntıya yol açtı. Bu durum üzerine öteden beri Nahcivan toprakları üzerinde Bagratuniler'le mücadele halinde olan Ardzruniler'i harekete geçirdi. Emîr Yûsuf, Bagratuniler'e karşı Ardzruniler'in yardım talebini olumlu karşıladı. Böylece Vaspuragan prensi Gagik, Emîr Yûsuf ile birlikte Sempad'ın üzerine yürüdü. Sempad da kaçarak ülkesinin çeşitli kalelerine sığındı. Yûsuf'u yatıştırmak için kendisine gönderdiği hediyeler bir etki yapmadı. Emîr Yûsuf, Aras'ı geçerek Nahcivan'ı ele geçirdi ve Sempad'ı yakalayarak idam ettirdi 300 (913)⁹⁹.

⁹⁴ Grousset, *age*, s. 381; Ermeni kaynaklarında Muhammed el Afşin ile Ermeniler arasında önemli mücadeleler olduğu anlatılmasına rağmen İslam tarihi kaynaklarında bu mücadele ile ilgili hemen hemen hiçbir bilgi verilmemektedir. Yıldız, VI, 98.

⁹⁵ Bournoutian, *age*, s. 95.

⁹⁶ Yıldız, VI, 98-106; İpek, "Sacoğulları", s. 35, s. 364; Uras, *age*, s. 74; Yazıcı, *age*, s. 96; Greenwood, *age*, s. 353.

⁹⁷ Grousset, *age*, s. 424; Yıldız, "Sacoğulları", s. 110; İpek, "Sacoğulları", s. 364.

⁹⁸ Grousset, *age*, s. 427; Bournoutian, *age*, s. 98; Yıldız, "Sacoğulları", s. 113; İpek, "Sacoğulları", s. 364.

⁹⁹ Grousset, *age*, s. 432; Bournoutian, *age*, s. 98; Redgate, *age*, s. 204; Yıldız, VI, 116; İpek, "Sacoğulları", s. 365.

Sempad'ın ölümü üzerine oğlu II. Aşot (915-928) kral yapıldı. Ermeniyenin her tarafında rekabetler, ihtiraslar ve ayaklanmalar baş gösterdi. Aşot bir taraftan Araplar, diğer taraftan da Ermeni reisleri ile savaşıyordu. Zor duruma düşmüş olan Aşot, Bizans İmparatoru I. Konstantin'e başvurarak yardımını istedi. II. Aşot, Bizanslıların silahlı yardımları sayesinde, muzaffer olmaya ve Ermenistan'ı Araplar'dan temizlemeye çalıştı. Ancak sonunda Sâcoğulları'na itaat etmek zorunda kaldı. Yûsuf, Aşot'u Ermeniyeye kralı olarak tanıdı ve kendisine krallık tacıyla birlikte kıymetli hediyeler verdi. Halife Muktedir Billâh da 310 (922) yılında Aşot'a "şehinşah" unvanını vererek onun krallığını tanımış oldu¹⁰⁰.

Ermeniyede Abbasi Hâkimiyetinin Sona Ermesi

II. Aşot'un ölümünden sonra Ermeni reisleri, yerine kralın kardeşi Apas'ı (928-952) geçirdiler. II. Aşot'un tüm saltanatı ve Apas'ın saltanat müddetinin çoğunda Bizans imparatoru ile Abbasi halifesi arasındaki harpler, hemen hemen aralıksız olarak devam etti¹⁰¹. Apas'tan sonra büyük oğlu, III. Aşot (953-977) krallığa geçti. Bu dönemde Dvin'i hükümet merkezi yapmış olan Arran bölgesi emiri Ravvadi Kürt aşireti reisi Muhammed b. Şaddad ile Ermeniler arasında şiddetli savaşlar meydana geldi¹⁰².

Bu süreçte, Musul ve Halep merkezli bir Arap hanedanlığı olan Hamdanîler'in¹⁰³ başında bulunan Hamdun, kuzeyde Sason ile Bitlis, güneyde Meyyafarikin ile Erzen arasındaki bölgeyi kontrol altına aldı. Ermenistan kralı III. Aşod'a cizye ödemesini emretti. Aşod ona red cevabı verince iki ordu arasında meydana gelen savaşta Hamdun'un ordusu bozguna uğradı. Ordusunun büyük kısmı kılıçtan geçirilen Hamdun, tutsak edilip öldürüldü. Bu dönemde Ermenistan'ın Aras'dan Sevan gölüne kadar olan kısmı 970'de Bizans İmparatorluğunun hâkimiyetine girdi. III. Aşot'tan sonra büyük oğlu II. Sempad (977-990) Ani'de kral oldu¹⁰⁴. Bundan sonra yerine Sempad'ın kardeşi I. Gagik (990-1020) geçti¹⁰⁵. Gagik'in 1020'deki ölümüyle birlikte Ermeniyeyi idaresi altında bulunduran Bagratuniler hızla gerileyerek çöküş evresine girdiler. Gagik'in oğulları arasındaki rekabet Bizansların Ermeniyeye girişini hızlandırdı. Abbasiler tamamen bölgedeki hâkimiyetini kaybetti¹⁰⁶.

Sonuç:

Ermenilerin yaşadığı topraklara ilk akınlar Hz. Ömer döneminde başladı. Ermeniyede da oturmak, orduyu kumanda etmek ve vergileri toplamak üzere bölgeye asker sınıfından Müslüman valiler atandı. Bölgeye atanan valiler, halife adına hükmettiler. Ermenilere karşı hoşgörülü bir yaklaşım içinde oldular. Vali,

¹⁰⁰ Grousset, *age*, s. 435; Redgate, *age*, s. 204; Yıldız, VI, 125-126; Streck, *agm*, s. 319; İpek, "Sacoğulları", s. 365.

¹⁰¹ Grousset, *age*, s. 435; Redgate, *age*, s. 205.

¹⁰² Bournoutian, *age*, s. 97; Bezer, Gülay Öğün, "Şeddadiler", DiA, İstanbul 2010, XXXVIII, 409; Ross, E. Denison, "Şeddad", İA, İstanbul 1970, XI, s. 381-382; Greenwood, *age*, s. 357.

¹⁰³ Hamdaniler için bkz. Tokuş, Ömer, *Hamdaniler (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2006; Karaaslan, Nasuhi Ünal, "Hamdaniler", DiA, İstanbul 1997, XV, 446-447; Sobernheim, M., "Hamdaniler", İA, İstanbul 1967, V, 179-183

¹⁰⁴ Grousset, *age*, s. 489; Greenwood, *age*, s. 358.

¹⁰⁵ Grousset, *age*, s. 507; Streck, *agm*, s. 320

¹⁰⁶ Grousset, *age*, s. 568; Bournoutian, *age*, s. 86; Uras, *age*, s. 76

bölgenin içişlerine bakmadığı için yanına içişlerine bakmak üzere Ermeniler'den bir yönetici atadı. Bu amaçla Ermeniy'e'nin içişlerinin idaresinde Rştuni, Bagratuni ve Ardziruni gibi Ermeni asilzadelerinden kişiler görevlendirildi. Hali-felik yönetimi bölgede doğrudan bir İslâmlaştırma veya Araplaştırma politikası uygulamayarak, yerel nakharar sülalelerine geniş özerklik tanıyan bir düzen kurdu. Ancak buna rağmen Abbasiler döneminde bölgede önemli isyanlar meydana geldi. İsyarlarda Bizans İmparatorları'nın bölgede yeniden hâkimiyet kurma düşüncesiyle Ermeniler'i kışkırtmalarının yanısıra, artan vergilere gösterilen tepkiler ve tabii ki bazı asilzade Ermeniler'in bölgeyi Arap etkisinden kurtarıp bağımsız prenslikler kurma amacı yer almaktaydı. Meydana gelen isyanlar ve bu isyanları bastırmak amacıyla gönderilen ordular nedeniyle bölge uzun yıllar savaş alanı haline geldi. Bu isyanlar neticesinde uygulanan askerî politikalar Abbasilere karşı Ermeniler'in memnuniyetsizliğini daha da artırdı. Bu durum Bizans'ın bölgeye daha fazla müdahil olmasına zemin hazırladı. X. yüzyılın sonuna gelindiğinde Abbasi hâkimiyetinin azalmasına paralel olarak Bizans bölgeyi tamamen kontrolü altına aldı.

Kaynaklar:

- » Abu'l-Farac Gregory, Bar Hebraeus, (ö. 685/1286), *Abu'l Farac Târîhi*, trc.: Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1945, I
- » Barthold, W., "*Derbend*", *İA*, İstanbul 1963, III, 532-539
- » Belâzurî, (ö. 279/892) *Fütühu'l Büldan*, trc: Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı, Ankara 2002
- » Bezer, Gülay Öğün, "*Şeddadiler*", *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 409
- » Bournoutain, George A., *Ermeni Tarihi*, trc.: Ender Abadoğlu-Ohannes Kılıçdağı, Aras Yayınları, İstanbul 2011
- » Çubukçu, Asri, "*Habib b. Mesleme*", *DİA*, İstanbul 2010; XIV, s. 372-373
- » Demirci, Mustafa, "Abbasiler İle Hazarlar Arasındaki İlişkiler (VIII-IX)", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Konya 2011, Sayı: 5, s. 109-124
- » Ercan, Yavuz, "*Ermeniler ve Ermeni Sorunu*", *Yeni Türkiye (Ermeni Sorunu Özel Sayısı 1)*, XXXVII, Ankara 2001, s. 36-52
- » Fock, J. W., "Habib b. Maslama" *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, Vol. III, Leiden 1971, s. 12
- » Gelovani, Nani, "Arab-Byzantine Relations under the Umayyad Caliphate and South Caucasus", *International Journal of Social Science and Humanity*, Vol. 3, No. 1, January 2013
- » Ghewond, *Armenian History*, Translate: Robert Bedrosian, Sources of The Armenian Tradition, Long Branch/New Jersey 2006
- » Greenwood, T. W., *Armenian Neighbours (600-1045)*, [http://www.st-andrews.ac.uk/history/staff/timgreenwood/Cambridge%20History%20of%20the%20Byzantine%20Empire.%20Armenian%20Neighbours%20\(600-1045\)%20T.%20W.%20Greenwood-1.pdf](http://www.st-andrews.ac.uk/history/staff/timgreenwood/Cambridge%20History%20of%20the%20Byzantine%20Empire.%20Armenian%20Neighbours%20(600-1045)%20T.%20W.%20Greenwood-1.pdf) (erişim: 19.09.2013)
- » Grousset, René, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, trc.: Sösi Dolanoğlu, Aras Yayınları, İstanbul 2005
- » Gürbüz, Osman, "*Boğa el-Kebîr'in Ermeniyeye Seferi*", <http://e-dergi.atauni.edu.tr/index.php/taed/article/viewArticle/1433> (erişim: 25.07.2013)
- » Halife b. Hayyât, *Halife b. Hayyât Tarihi*, (ö. 240/854), trc.: Abdulhalık Bakır, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2001
- » Huart, Cl., "*Saciler*", *İA*, İstanbul 1966, X, 16-17
- » İbn Kesîr, (ö. 774/1372) *el-Bidâye Ve'n-Nihaye*, trc. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995, X
- » İbnu'l-Esîr, (ö. 630/1232) *el-Kâmil fi't Târîh*, trc: Ahmet Ağırakça, Hikmet Neşriyat, İstanbul 1985, VI-VII
- » İpek, Ali, "*Abbasiler Dönemi Ermeni İsyarıları*" (750-886), <http://www.journals.istanbul.edu.tr/tr/index.php/tarih/article/view/16741/15928> (erişim: 04.08.2013)
- » ———, "*Dvin'de İslâm Hâkimiyeti Ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri*" http://turkcleronline.net/turkler/makaleler/dvinde_musulman_ermeni_iliskileri.htm,

(erişim: 25.07.2013)

- » ———, “Sacoğulları”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV
- » Karaaslan, Nasuhi Ünal, “Hamdaniler”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 446-447
- » Komisyon, “Emeviler Devleti”, *DGBİT*, II, Red.: Hakkı Dursun Yıldız, Esra Yayınları, Ankara 1994
- » Lammens, H., “Habib”, *İA*, İstanbul 1967, V, s. 9
- » Mahmûd Şâkîr, *Hiz. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi*, trc: Ferit Aydın, Kahraman Yayınlar, İstanbul 1993, IV
- » Makdisî, el-Mutahhar b. Tâhir, (ö. 355/966) *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*, Paris 1899, VI
- » Mes'ûdî, (346/957) Murûcu'z-Zeheb, çev: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2009
- » Minorsky, V., “Caucasia Hstory of Mayyafariqin Minorsky”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol. 13, No: 1 (1949), s.27-35
- » Muhammed el-Hudarı, *ed-Devletü'l Abbasiye*, Daru'l Marife, Beyrut 1995
- » Redgate, Anne Elizabeth, *The Armendians*, Blackwell Publishers, USA 1998
- » Ross, E. Denison, *Şeddad, İA*, XI, 381-382
- » Sebeos, *Armenian History*, Translate: Robert Bedrosian, Sources of the Armenian, New York 1985
- » Sobernheim, M., “Hamdaniler”, *İA*, İstanbul 1967, V, 179-183
- » Streck, “Ermeniye”, *İA*, İstanbul 1948, III, 317-326
- » Taberî, Ebu Cafer Muhammed, (ö. 310/922) *Tarihu 'l-Umem ve 'l-Mulük*, Beyrut 1407, V
- » Tokuş, Ömer, *Hamdaniler* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2006
- » Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987
- » Üçok, Bahriye, *İslam Tarihi Emeviler-Abbasiiler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968
- » Ya'kübî, Ahmed b. Ebi Ya'kub b. Cafer, (ö. 284/897) *Tarihu'l-Ya'kübî*, Beyrut 1992, II
- » Yazıcı, Nesimi, *Türk İslam Devletleri Tarihi*, TDV, Ankara 2011
- » Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbasiiler Devrinde Türk Kumandanlar, *Boga el Kebîr el Türki*, Türk Kültürü Araştırmaları, II, Ankara 1965, s. 196
- » ———, “Afşin”, *DİA*, İstanbul 1988, I, 441-442
- » ———, “Sacoğulları”, *DGBİT*, Esra Yayınları, Ankara 1994, VI
- » ———, *Türkler ve İslamiyet*, Kamer Yayınları, İstanbul 2000,
- » Yinanç, Mükrimin Halil, “Diyarbakir”, *İA*, İstanbul 1963, III, 60.